

ВЗАЄМОДІЯ ДЕРЖАВИ ТА РЕЛІГІЙНИХ ІНСТИТУТІВ ЯК ПРОЯВ ПРИНЦИПУ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Васильченко О. П.

Метою статті є свіжий погляд на актуальні аспекти взаємодії релігії та сучасних урядів на прикладі країн Європи та Сполучених Штатів Америки. Згадуючи історично вагому роль релігії в становленні державності, адже протягом століть церкви та релігійні організації відігравали центральну роль у галузі освіти, автор згадує, що сучасні країни керуються іншими інструментами в розбудові своєї державності, а саме демократією та верховенством права. Таким чином, релігія більше не є вирішальною силою впливу, однак її роль у суспільстві все ж не можна ігнорувати.

Автор зазначає, що актуальною роль релігії є в таких питаннях, як екстремізм, де релігія є руйнівним інструментом впливу на уряди, й фінансова взаємодія держави та церкви, коли остання може спиратися на підтримку держави. У цьому питанні автор порівнює досвід Німеччини та Франції. При цьому автор звертає особливу увагу на місце релігійної освіти в державі як окремої, так і складової навчальної програми загальноосвітніх закладів та закладів вищої освіти. У цьому напрямі автор звертається так само до низки європейських країн та до досвіду США, не залишає без уваги сучасний стан речей щодо цього і в Україні, згадуючи відповідні пасажи в Конституції України та законах України. Окрему увагу автор звертає на фінансові аспекти взаємодії релігійних інститутів у деяких країнах Європи.

На наш погляд, у державних навчальних закладах може здобуватися релігієзнавча освіта як складова частина світської з викладом таких окремих курсів, як «Релігієзнавство», «Основи християнства», «Християнська етика» тощо. Ми могли би звернутися в цьому питанні до вищеокресленого досвіду Сполучених Штатів і таким чином інкорпорувати моральні та етичні цінності у виховання дітей, починаючи зі шкіл, адже базові цінності є спільними для різних світових релігій. Особливо варто враховувати той факт, що релігію беруть на озброєння як національну ідеологію в Росії, скеровуючи її проти територіальної цілісності України.

Ключові слова: релігія, церква, держава, релігійна освіта, конституція, фінансова підтримка державою церкви.

Vasylychenko O. P. Interaction of the state and religious institutions as a manifestation of the principle of tolerance

The aim of the article is a fresh look at current aspects of the interaction of religion and modern governments on the example of Europe and the United States. Recalling the historically important role of religion in the formation of statehood, as for centuries churches and religious organizations have played a central role in education, the author recalls that modern countries are guided by other tools in building their statehood, namely democracy and the rule of law. Thus, religion is no longer the decisive force of influence, but its role in society still cannot be ignored.

The author notes that the relevant role of religion is in such issues as extremism, where religion is a destructive tool of influencing governments, and financial interaction between the state and the church, when the latter can rely on state support. In this regard, the author compares the experience of Germany and France. At the same time, the author pays special attention to the place of religious education in the state as a separate and component of the curriculum of secondary and higher education institutions. In this direction, the author also refers to a number of European countries and the experience of the United States. He does not ignore the current state of affairs in this direction in Ukraine as well, mentioning the relevant passages in the Constitution of Ukraine and the laws of Ukraine. The author pays special attention to the financial aspects of the interaction of religious institutions in some European countries.

In our opinion, religious education can be obtained in state educational institutions as a component of secular education with the presentation of separate courses such as "Religious Studies", "Fundamentals of Christianity", "Christian Ethics", etc. We could turn to the above-mentioned experience of the United States in this matter and thus incorporate moral and ethical values into the upbringing of children beginning in school, because the basic values are common to different world religions. Especially given the fact that religion is being adopted as a national ideology in Russia, directing it against the territorial integrity of Ukraine.

Key words: religion, church, state, religious education, constitution, state financial support of the church.

Постановка проблеми та її актуальність. Релігія (церква) та держава історично взаємодіяли, впливаючи на суспільство та визначаючи фактично хід історії. На сучасному етапі розвитку перед Україною стоїть актуальне завдання розбудови ефективної моделі державно-конфесійних відносин. Це завдання ускладнюється наявністю низки проблем і конфліктогенних чинників у релігійному житті нашої поліконфесійної держави. У цьому контексті, на думку автора, практичний і науковий інтерес має становити світовий досвід як забезпечення релігійної свободи в цілому, так і розробки алгоритму ефективних взаємовідносин церкви і держави, зокрема в напрямі освіти, з урахуванням такого факту, що суспільна свідомість у церковно-релігійному аспекті зазнала впливу збройного конфлікту на сході країни, спровокованого агресією РФ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти такої взаємодії досліджуються як істориками, так і правниками. Так, на основних елементах механізмів взаємодії церкви та держави у свій час зосереджувалась Т.М. Краснопольська, становленню правової традиції релігійної толерантності у федеративних державах Європи присвячено дослідження Ю.В. Цветкової, юридичним аспектам права людини на релігійну освіту приділила увагу Л.В. Ярмол, що і стало центральною темою представленої дослідження.

Метою статті є огляд актуальних елементів взаємодії церкви (її релігії) та держави на сучасному етапі, а особливий акцент такого огляду - можливість приділення уваги релігії в освітньому напрямі зі зверненням до позитивного та сприятливого досвіду релігії в контексті протидії Україні російській агресії.

Виклад основного матеріалу. Взаємозв'язок між державою та релігією вивчався протягом століть, зокрема між державою та церквою. Тим не менш, відношення до цього взаємозв'язку зазнало трансформацій. У середні віки в Європі християнська релігія визначала становище держави, а також становище Церкви. Релігія надавала державній владі легітимність, а уряд був захисником християнської віри. У наш час релігія вже не є такою фундаментальною; демократія та верховенство права визначають сучасний напрям розвитку держав та суспільства. Проте важко заперечувати вплив релігії на суспільство, а, відповідно, і на державу через суспільну позицію, думку, адже релігія залишається важливим фактором у соціальній, культурній та політичній сферах. Виявляється, релігію не можна звести

до особистого переконання, яке не має значення поза приватною сферою, вона виходить за межі індивідуального хобі.

В Європі однією з найважливіших причин відновленого інтересу до відносин між державою та релігією стало значне збільшення числа мусульман, адже можна з упевненістю говорити, що ця релігія проходить червоною лінією крізь їхні способи життя та уклад, позначається на культурному та соціальному складниках [1, с. 76]. Одночасно може існувати посилений інтерес до позиції суворих християнських груп.

Іншою вагомою причиною цього нового інтересу є поява релігійно натхненного тероризму або екстремізму [1; 2, с. 60]. Особливо це питання актуально для європейських урядів у контексті жорсткості їхніх позицій щодо цієї проблеми. Релігію беруть на озброєння як національну ідеологію в Росії, використовуючи її інструментом впливу на суспільну думку [4].

Цікаво коротко звернути увагу на такий аспект взаємодії церкви та держави, як фінансова підтримка урядами (йдеться про європейські держави) релігійних громад та церков. Так, у багатьох країнах існують різні форми державної допомоги релігійним громадам. У Франції уряд є власником багатьох церковних будівель і передає ці будівлі в розпорядження релігійних громад [5, с. 134]. Також інколи уряди підтримують будівництво церков або мечетей [6]. У Німеччині на законодавчому рівні передбачено збір податковим департаментом так званого церковного податку з членів визначених конфесій. До них також застосовуються звичайні законодавчо прописані санкції податкового законодавства. Цей церковний податок - надбавка 8% до податку із заробітної плати. Таке законодавче положення призводить до того, що національні релігійні громади Німеччини є одними з найбагатших релігійних громад в Європі [7, с. 184]. У Бельгії з 1830 р. уряд не тільки оплачує утримання церковних будівель, але священики, преподобні та рабини отримують також державну зарплату. Це положення стосується лише визнаних конфесій. Основними критеріями визнання є те, чи забезпечує деномінація потребу в певному сегменті населення. Нині державну зарплату також отримують імами [8].

В Україні стан речей щодо взаємодії церкви та релігії фактично незмінний з моменту прийняття Конституції. Стаття 35 проголошує: «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно

відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа - від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Ніхто не може бути звільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою» [9].

При цьому Конституційний Суд України (далі - КСУ) зробив певні роз'яснення щодо особливостей застосування згаданої статті на практиці. Зокрема, КСУ вважає, «що право на свободу світогляду і віросповідання разом з іншими фундаментальними правами і свободами є основою створення та функціонування демократичного суспільства. Всебічне утвердження і забезпечення цих прав і свобод - головний обов'язок України як демократичної, правової держави...» [10].

Хотілось би звернути увагу на такий аспект взаємодії церкви та держави, як освіта. Протягом століть церкви та релігійні організації відігравали центральну роль у галузі освіти. Однак у XIX ст. у багатьох західних країнах було розроблено систему народної освіти, яка спочатку мала певний християнський характер [11]. Однак згодом у різних країнах Західної Європи події довкола релігії та освіти розвивались по-різному. Виокремимо основні теоретичні тези. «Релігієзнавча освіта - це система освітньої роботи, метою якої є озброєння особи всією сумою знань, які має академічне релігієзнавство, про природу, сутність, функціональність, історію та географію релігії» [12]. Вона ознайомлює своїх реципієнтів з різними поглядами на релігії без будь-яких симпатій чи антипатій, розкриває сутність віровчення, особливості культу, характер історії тієї чи іншої релігійної течії. До навчальної програми з релігієзнавства входять також теми про вільнодумство в історії духовної культури та деякі інші.

Право людини здобувати релігійну освіту як складник свободи віросповідання проголошено в низці міжнародних актів, наприклад, у:

- Міжнародному пакті про економічні, соціальні й культурні права (ООН, 1966, ст. 13);

- Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань (ООН, 1981, ч. 2. ст. 5);

- Протоколі № 1 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (Рада Європи, 1952 р., ст. 2);

- Підсумковому документі Віденської зустрічі держав-учасниць НБСЕ (1989, п. п. 16.6, 16.7);

- Рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи 1396 (1999) «З релігії та демократії» (п. «ii» 13);

- Рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи 1202 (1993) «Щодо релігійної терпимості в демократичному суспільстві» (п. «iii» ст. 16) [12].

На необхідності вивчення релігієзнавства та окремих його аспектів наголошується і в рекомендаціях Ради Європи. Так, у Рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи (1999) «Протиправні дії сект» передбачено, що «Асамблея настійно наголошує на необхідності включити до навчальних програм, зокрема для підлітків, спеціальні відомості про історію окремих віровчень та філософські погляди їхніх представників» [12]. У таких країнах, як Німеччина, принаймні в окремих суб'єктах федерації [8, с. 162-164], християнські цінності певним чином зберігають позиції в галузі державної освіти. Уроки релігії, зміст яких вирішують церкви, є звичною частиною навчальної програми багатьох громадських шкіл. Однак учні можуть отримати звільнення: практика Конституційного Суду вказала на добровільність шкільних молитов («überkonfessionnel» (надконфесійні)) [13, с. 223]. Вся освіта також може бути піддана впливу християнської культури («christlich-abendländische Kultur») [13].

Ситуація у Франції відрізняється. Так, у Франції початкові та середні школи в секторі державної освіти зобов'язані заборонити всі релігійні впливи. Це вважається єдиним способом, яким дитина може перетворитися на вільного громадянина Французької Республіки. За такого підходу субсидії для приватних шкіл з релігійним походженням насправді не є прийнятними [14]. Однак закон дозволяє підтримувати приватні школи шляхом виплати заробітної плати їхнім учителям, якщо навчальний план порівнянний із навчальним планом у системі державної освіти і уроки релігії не є обов'язковими.

У Сполучених Штатах «доктрина стіни розділення» створює бар'єр для субсидій приватним

початковим і середнім школам [15]. Слід, однак, додати, що ця «стіна стала нижчою»: Верховний суд дозволив систему ваучерів, яка спрямовує державні гроші до приватних шкіл через батьків дітей [16]. Можна також згадати, що багато приватних коледжів та університетів отримують державну допомогу, навіть якщо вони мають релігійне походження. Державна підтримка не стоїть на порядку денному тільки для «системно релігійних» закладів вищої освіти [16]. Церкви та релігійні батьки вважають освіту в школі одним із засобів донесення до дітей цінних релігійних ідей [17, с. 226]. Цей самий інтерес виявив право на свободу освіти [18]. Уряд також зацікавлений не лише в передачі знань та компетенції. Він також хоче донести певні спільні цінності до всіх майбутніх громадян [7].

Історично Україна є релігійно різноманітною країною з досить високим рівнем релігійної свободи та досить релігійним населенням. У регіональному масштабі Україну можна описати як одну з найбільш релігійних країн Європи [19, с. 16]. Згідно з останніми дослідженнями від 74,7 до 89,5% українців заявляють про себе як про віруючих, і майже три чверті українського населення вважає, що кожен релігію слід поважати [19, с. 16].

Система релігійної освіти в Україні відокремлена від державної освітньої системи. Закон України «Про освіту» містить декілька положень, що вказують на однозначний розподіл релігії та освіти [20]. Закон насамперед наголошує на світському характері освіти та освітніх закладів в Україні в цілому, доповнюючи таким актуальним тезисом, що навчальний процес в освітніх закладах повинен бути вільним від впливу та втручання політичних партій, релігійних або громадських організацій [20]. Цей підхід, закладений у національному законодавстві, став на заваді створенню релігійними організаціями освітніх закладів, уповноважених надавати обов'язкову або вищу освіту, визнану державою. Він також заборонив університетам розвивати церковний або релігійний напрям освіти. Багаторазові спроби надати відповідний статус релігійним організаціям в освітній галузі зазнали невдачі.

Юридичним засобом охорони права людини здобувати релігійну освіту є передбачене в законодавстві України положення про те, що «не допускається будь-яке примушування <...> до навчання релігії» (ч. 3 ст. 3 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»). На наш погляд, навчання осіб повинно базуватися на плюраліс-

тичних засадах, тому не повинно бути примусового й, наприклад, атеїстичного навчання, а не лише релігійного.

Релігійні організації в Україні мають право створювати так звані «духовні навчальні заклади» для навчання своїх майбутніх священнослужителів чи інших осіб-професіоналів для потреб церкви. Студенти користуються однаковими правами та пільгами щодо відстрочки військової служби та оподаткування. Так, станом на 1 січня 2015 р. в Україні діяло 198 духовних навчальних закладів, де навчалось 17 829 слухачів денної й 10 071 заочної форми навчання; 12 406 недільних шкіл [12, с. 3-6]. Для порівняння наведемо статистичні дані. Так, станом на 1 січня 2001 р. в Україні діяло: 126 духовних навчальних закладів, де навчалось 9618 слухачів денної й 8070 заочної форми навчання; 7684 недільних шкіл [12, с. 3-6]. Отже, в Україні простежується позитивна тенденція щодо збільшення кількості духовних навчальних закладів, недільних шкіл та слухачів у них. Поряд із цим слід акцентувати увагу щодо проблеми визнання державою такої освіти. Іноді церкви намагаються обійти правові бар'єри і створюють заклади «два в одному», зареєстровані як «духовний навчальний заклад» і як приватний університет. Однак такі кроки не вирішують саму суть проблеми [12, с. 3-6].

Висновки. На наш погляд, у державних навчальних закладах повинна здобуватися релігійно-світська освіта, яка є складовою частиною освіти світської. Так, можуть викладатися такі релігійно-світські курси, як «Релігієзнавство», «Основи християнства», «Християнська етика», «Основи мусульманської культури» тощо, що, зрештою, й відбувається на практиці [12, с. 3-6]. Ми могли би звернутися в цьому питанні до вищеокресленого досвіду Сполучених Штатів і таким чином інкорпорувати моральні та етичні цінності у виховання дітей, починаючи зі шкіл, адже базові цінності є спільними для різних світових релігій. Намагаючись усіляко обійти можливий негативний аспект впливу релігії (як було згадано вище - релігійний екстремізм), можна було би взяти на озброєння позитивні та об'єднуючі властивості релігії в закладанні фундаменту багатой духовно та культурно нації.

Література

1. Casanova J. Religion, European Secular Identities and European Integration / edited by Timothy Byrnes & Peter Katzenstein. New York : Cambridge University Press, 2006. Pp. 65-92.

2. Böckenförde E.W. Staat, Gesellschaft, Freiheit [State, Society, Liberty]. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1976. P. 351.
3. I. von Münch, Grundgesetz-kommentar [Basic Law Commentary] 303, 2000.
4. Kuzio T. Five reasons why Ukraine rejected Vladimir Putin's "Russian World". *The Atlantic Council*. 26 March 2021. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/five-reasons-why-ukraine-rejected-vladimir-putins-russian-world/> (date of entry: 07.05.2021).
5. Bauberot J. Histoire de la Laïcité en France [History of Laïcité in France], France : QUE SAIS JE, 2004. P. 128.
6. Maussen M. Constructing Mosques: The Governance of Islam in France and the Netherlands / PhD thesis. 2009. P. 293.
7. van Bijsterveld S.C. Overheid en godsdienst in een post-geseculariseerde samenleving [Government and religion in a post-secularized society] / Religie als Bron Van Sociale Cohesie in de Democratische Rechtsstaat? [Religion as Source of Social Cohesion in a Democratic State under the Rule of Law] / ed B.C. Labuschagne. 2004. P. 184.
8. Nieuwenhuis A.J. State and religion, a multidimensional relationship: Some comparative law remarks. Oxford : Oxford University Press and New York University School of Law. Vol. 10. №. 1. P. 153-174.
9. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996, № 30. Ст. 141.
10. Свобода світогляду і віросповідання / Конституційний Суд України. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygu/4210-svoboda-svitoglyadu-i-virosprovidannya> (дата звернення: 07.05.2021).
11. Rybas K. Two concepts of liberalism in establishment clause jurisprudence. *Cumberland Law Review*. 36, 205 (2005-6).
12. Ярмол Л.В. Право людини на релігійну освіту як складник свободи віросповідання. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4849/yarmol1.pdf> (дата звернення: 07.05.2021).
13. VerfGE 52, 223 Order of the First Senate of 16 October 1979 - 1 BvR 647/70 and 7/74 "School prayer in state schools case" Voluntary interdenominational school prayer in interdenominational schools outside religious instruction. in: Federal Constitutional Court (ed.) Decisions of the Bundesverfassungsgericht-Federal Constitutional Court-Federal Republic of Germa, page 186-203. Volume 4: The Law of Freedom of Faith and the Law of the Churches 1960-2003.
14. Scheiding van Kerk en Staat of Actief Pluralisme? [Church-State Separation or Active Pluralism] / P. de Hert & K. Meerschaut ed. 2007. P. 136.
15. Eberle J.E. Religion in the Classroom in Germany and the United States. *Tulane Law Review*. 2006. V. 67. № 81.
16. Mitchell v. Helms, 530 U.S. 793 (2000).
17. Viteritti J.P. The Last Freedom: Religion from the Public School to the Public Square. Princeton, NJ : Princeton University Press, 2007. P. 296.
18. Kjeld, Busk Madsen & Pedersen v. Denmark, ECtHR, 7 December 1976. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57509> (date of entry: 17.05.2021).
19. Druzenko G. Religion and the Secular State in Ukraine. URL: <https://classic.iclrs.org/content/blurbs/files/Ukraine.1.pdf> (date of entry: 17.05.2021).

Васильченко О. П.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри конституційного права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка